

Ք. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Հ Ո Ւ Փ Ս Ի Մ Ե

Ք. Թորամանյան

արդկային պատմության հետ գրեթե համահավասար սկզբում է ճարտարապետության պատմությունը. և որչափ որ մարդկությունը քաղաքակրթական զարգացման և անկման շրջաններն անցել է, ճարտարապետական արվեստը ևս զուգահեռաբար ստեղծագործող ազգի ճշգրիտ պատկերն է արտացոլել իր ետևը թողած հուշարձանների վրա: Ահա այս իսկ պատճառով ավանդությունների և մագաղաթների տված պատմությունը թերի է համարվում, եթե չէ ուսումնասիրված զուգահեռաբար՝ անհետացող ազգերի ճարտարապետական կամ գեղարվեստական մնացորդները՝ իրենց անցած ճանապարհի վրա և այս վերջինն է, որ այսիկ ճշմարտապատում և հարազատ պատկերն է տալիս նույն ժողովրդի նկարագրին:

Տարակույս չկա, որ երկրագունդի վրա մարդկությունը հավասարապես չի զարգացր. բաժանված զանազան ազգերի և ցեղե-

րի, ապրել են տարբեր երկրների մեջ և իրենց ապրած միջավայրի բնության և կլիմայական պայմանների համաձայն, ոմանք հասել են որոշ քաղաքակրթության բարձրության, իսկ ոմանք մնացել են գրեթե նախնական կիսավայրենի վիճակի մեջ:

Բոլոր ճարտարապետական պատմաբանները ընդունում են, որ ունե մասնավոր երկրի մեջ ճարտարապետությունը բոլորովին ինքնուրույն կերպով չէ զարգացած, սահմանակից քաղաքակիրթ պետությունները մեծ ազդեցություն են ունեցել տնտեսական կամ քաղաքական հարաբերությունների միջոցով. բայց և այնպես տեղական համայնքները ևս, օգտակարը և պիտանին փոխ առնելով հանդերձ, հետզհետե ստեղծել են իրենց սեփական արվեստը, փոխառյալները պատվաստելով իրենց սեփական ճաշակին համաձայն: Ահա այս պատճառով է, որ յուրաքանչյուր ազգ, ցեղ ունեցել են իրենց ինքնուրույն ճարտարապետությունը, ոճերը,

գեղարվեստական, ձևերը և շինելակերպերը, տեղական պայմաններին, պահանջներին և տեղում արտադրված շինանյութերի համաձայն: Շինանյութերի տեսակետով, մի տեղ քարը, ուրիշ տեղ փայտը ծառայել են իբրև շինանյութ: Խոկ այս շինանյութերը չի գտնված երկրորդում ստեղծել են քարին և փայտին փոխարինող ուրիշ միջոցներ. հողը օգտագործել են իբրև շինանյութ, պատրաստելով նրանից թրծված կամ անթուրծ աղյուսներ և նրանցով կանգնել են հսկայական շինություններ:

Կիսավայրենի մարդկության իբրև բնակության օգտագործած քարայրերից և խուլերից սկսած մինչև մեր օրերի ճարտարապետական հրաշալիքներին հասնելը, բաղմամբիվ դարեր տևեցին, փոփոխակի անկումներով, վերածնություններով և փոխանցումներով և այդ ժամանակի երկար տևողության մեջ անթիվ սերունդներ մաշվեցին, միշտ նորը, նպատակահարմարը և ժամանակի պահանջների համաձայն ձևեր ստեղծագործելու ձևերը թափանցում:

Եղել են ստեղծագործող ազգեր ու ցեղեր, որոնք անակնկալ կերպով անհետացել են կամ ձուլվել քաղաքականապես ավելի զորեղ ազգերի մեջ: Սակայն երկրի նոր տերերը, որոնք երկրով հանդերձ իրենց նախորդների ստեղծագործած ճարտարապետական ավանդական ձևերը և նպատակահարմար ու հանձարեղ շինելակերպերը, հինը անձանաչելի դառնալու չափ այլափոխել և նոր վայելչություններ տվել են, իրենց նորագույն բնութամաների և ցեղական պահանջների համաձայն:

Ճարտարապետության մեջ միևնույն հնաշրջումները հաճախ պատահել են նաև այնպիսի ազգերի մեջ, որոնք թեև շարունակել են կյանքը, սակայն հանակնկալ փոփոխվել են պահանջները և քաղաքական պայմանները: Այս վերջինիս պատճառ եղել են պատերազմները, գաղթականությունները և քաղաքական նվաճումները: Այս հնաշրջումները երբեմն ավելի բարձրության հասցրին ճարտարապետական արվեստը, իսկ երբեմն, փառասիրական ձգտումներով, ծանրաբեռնեցին շենքերը չափազանց ձուխ և աննպատակահարմար դարձարանքներով և հավելվածական մասերով, որով միանգամայն կորավ նախկին վսեմ պարզությունը և դատապարտվեց վերջին անկումը:

Ահա այս բազմառեսակ ճարտարապետական արվեստների պարբերական դարձացման և անկման ենթարկված երկիրներով շրջապատված էր Հայաստանը, ուր շատ վաղ

ժամանակ, շրջապատող քաղաքակրթ մեծ ազգերի ազդեցության տակ, քանդակեցավ ճարտարապետական արվեստի խանձարուղի: Սկսած նախաքրիստոնեական դարերից մինչև 14—15-րդ դարերը, անվաղն չորս անգամ անկումներ և վերածնություններ տեղի ունեցան ճարտարապետական արվեստի մեջ Հայաստանում:

Թե ի՞նչ ազդեցությունների և քաղաքական փոփոխությունների հետևանքով տեղի ունեցան այդ անկումներն ու վերածնությունները, առ ալժամ իմ նպատակնս դուրս է այդ մասին խոսել, միայն պետք է ասեմ, որ որոշ դարաշրջանների մեջ, Հայաստանի անմիջական հարևան ազգերի բարձրագույն աստիճանի հասած ճարտարապետական արվեստի արտադրությունների հետ, հայ ճարտարապետությունը, եթե ոչ ծավալով կամ քանակով, այնուամենայնիվ ավելի բարձր կանգնեց իր որակով որոշ կետերի մեջ, հակառակ իր փոքրության և տնտեսական համեմատ վիճակին:

Երբեմնի բյուզանդական ահեղ կայսրությունը, որ վաթսու և չորս նահանգներ ուներ իր տիրապետության սահմանին մեջ, ճարտարապետական ասպարեզում կանգնեց մի Ալա-Սոֆիա, որը հավիտենական կոթող եղավ երկու փոքր ասիացի ճարտարապետների Անթեմիոսի և Իզիդորի անվան ուսուղանդին: Հայաստանը, որ Բյուզանդիայի վաթսու և չորս նահանգներեն մեկն էր միայն, բացառությամբ Ալա-Սոֆիայի, կանգնեց իր փոքրիկ երկրին մեջ մի շարք այնպիսի ճարտարապետական կոթողներ, որոնք հավերժական ներքուներ են հայ ճարտարապետների և հայ արվեստագետների խորին հմտության և գեղարվեստական ճաշակին:

Հայաստան գրեթե բնավ չի հետևեց արևմտյան և բյուզանդական պաճուճարներիով ծանրաբեռնված և մի ժամանակ գրեթե համաշխարհային տիրապետությունն ստացող ճարտարապետական ոճերին. վերողորջվ ոճերին հաղթի մի քանի ազատ շուրքեր դարձրին ընթացքում երեացին հայոց ճարտարապետության մեջ:

Հայաստան ընդգրկվեց արևելյան ճարտարապետությունը, և իր արվեստի վառարանը եղան հին ասորա-քաղցնական և հին պարսկական ճարտարապետությունը, որոնց թեև հյուսիսայինակողմը չեղավ, սակայն համակրեցավ նրանց պարզության, հաստատության և արտաքին անսեթևեթ վիճության: Ոչ արևմտյան շռայլ ձուլությունը սիրեց, և ոչ արևելքի ցուրտ և ահեղատեսիլ ոճը, արտադրեց միշտ իր բոլոր վերածնությունների

մեջ, պարզ, անպաճույճ, սակայն անհամեմատ հաստատուն և բազմադարյան կյանք ունեցող շենքեր:

Հայ ճարտարապետության ամենամեծ գեղարվեստականությունը կկայանա անհամաչափ դասավորությամբ ուղիղ և կոր գծերի ներդաշնակ կերպով միմյանց մեջ ձուլվելու ակնապարար երևույթին մեջ: Եթե տեղ տեղ քանդակներ կամ զարդի երևույթ ունեցող կարկառուններ կերևին, նրանք զարդ լինելի ավելի, կամ խորհրդավոր նշանակություն ունին կամ խորշ դեր կառուցվածքի հաստատության մեջ:

Պարբերական վերածնությանց մեջ 7-րդ դարը հայ ճարտարապետության համար եղավ նշանակալից դար: Նախընթաց և հետագա վերածնություններից ոչ մեկը չի հավասարեցան 7-րդ դարու արվեստի բարձրության, զուտ տեղական ճաշակով և բազմակողմանի շինելակերպերով: Սակայն հետագա վերածնությունների մեջ ևս կան խիստ գեղարվեստական կոթողներ, որոնք իրենց մեջ ունեն նույնիսկ մեր ժամանակի համար ուսանելի շինելակերպեր: Եվ որ ավելին է, մինչև հայ ճարտարապետության վերջին անկումը, 7-րդ դարու ավանդական գծեր ընդմիջտ պահվեցին առավել կամ նվազ չափերով:

7-րդ դարու հայ ճարտարապետության մեզ հասած բազմաթիվ հսկա հուշարձաններ ունենք տակավին կանգուն և մասամբ վնասված, որոնք բնության ահեղ պատահարների և մասնավորապես ահեղացունց երկրաշարժների կտրծք տալով, կանգուն մնացել են մինչև մեր օրերը. եթե հարկ եղած խնամքը տարվի, դեռ կպարհի երկար դարեր և կզարմացնեն ներկա գիտնական արվեստագետները: Եթե ի նկատի ունենանք այդ հուշարձանների կանգնված թվականները, հորում այսօրվան քաղաքակիրթ Եվրոպան խավարի մեջ խարխալում էր, այն ժամանակ ավելի ևս կպարտավորինք պահել այդ հուշարձանները, իբրև կենդանի վկաներ Հայաստանի ավելի մեծ քաղաքակրթությանը՝ քան Եվրոպան:

Եթե ամենին համար դժմար է այսօր տեսնել Երեբունը, Թալինը, Թալիշը, Արթիկը, Մրենը, Տիկորը և ուրիշ մեծ թլով 5-րդ և 7-րդ դարու հույակապ հուշարձանները, ցանկացողները հեշտությամբ կարող են տեսնել Վաղարշապատը իր շրջակա հին հուշարձաններով, որը ներկայիս գիտնական արվեստագետների ամենամեծ ցանկությունն է տեսնել այս շրջանի հնագիտական կոթողները և ամեն օր գրեթե պակաս չեն այցելուներ:

Վաղարշապատի մեջ 618 թվականին

կանգնված Հռիփսիմի տաճարը տակավին կանգուն է, որը կարող է իբրև տպացույց ծառայել 7-րդ դարու մեջ հայոց շինարարական արվեստի մեջ ունեցած հմտության և թե հայ ճարտարապետների գեղարվեստական նուրբ ճաշակին: Ինձ շատ հետուն կտաներ այստեղ արձանագրել ուս և եվրոպացի ականավոր ճարտարապետների և գիտնական արվեստագետների հիացմամբ լի ներբողական վկայությունները, ցանկացողները հեշտությամբ կարող են գտնել բազմաթիվ հատորների մեջ ոչ միայն զրվատիքներ, այլ և հմտալից ուսումնասիրություններ այս շենքին նվիրված:

Ինչի՞ համար այսքան դրվատիք և հիացական բացականչություններ Հռիփսիմի նման բոլորովին պարզ և միանգամայն անզարդ շենքի համար: Ի տես այս կոթողին հիացում ազդողը և հանդիսատեսին հափշտակողը արտաքուստ միմյանց հակառակ ուղղությամբ, հորիզոնական և ուղղահայաց ուղիղ գծերի երեքմեջ աղեղներով խառն վնեմ ներդաշնակությամբ օժտված գծերն են, որոնք իրենց բարձրության և լայնության մեջ այնպիսի չքնաղ դասավորություն ունեն, որ ամեն տեսակ քննադատությունից բարձր են մնում: Ներքին տեսքը թերևս ավելի շքեղ երևույթ ունի իր անօրինակ պարզությամբ՝ ինչպես արտաքինը. այստեղ, կառուցող հմուտ ճարտարապետի գիտական ակնբախ այնպիսի մի արժանիքն է գրավում ականատեսին, որ մեր այսօրվան թատրոնական ճարտարապետների նախանձը կշարժե, իր երկարատև և բարձրաձայն արձագանքներով:

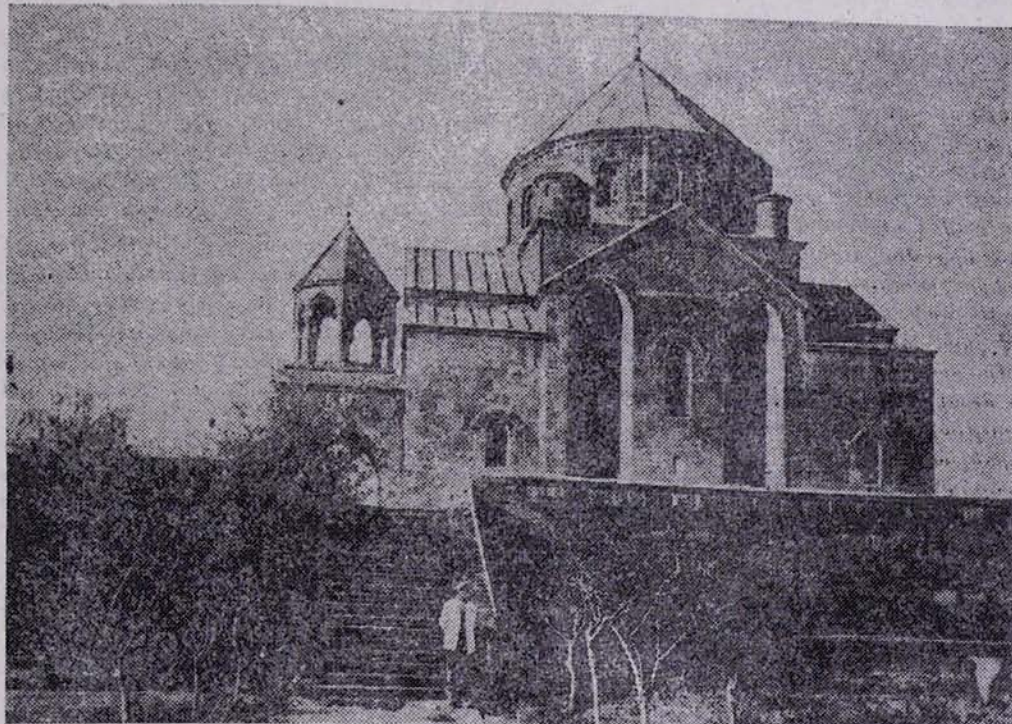
Շատերին առասպել պիտի թվեր գուցե այս շենքին հազար երեք հարյուր տարիից առաջ շինված լինելը, եթե չի լինեին երկու տեղով պատին մեջ հազցված արձանագրությունները, որոնց վրա փորագրված են շինողի անունը և շինության թվականը:

Մի՞թե մեր ժամանակակից արվեստագետների հետաքրքրության նյութ պիտի չի լիներ և խորապես չի քննեին, թե զուտ տեղական տուֆ քարով և պարզ կիր ու ավազով շաղախված մի շենքի ավելի քան տասն և երեք դար կանգուն մնալուն գաղտնիքը ինչո՞ւմն էր և չի՞ կարելի օգտագործել այս տեղական շինանյութերը այնպես, ինչպես դորժածել են ի հնումն, որով գուցե կարողանանք թե խնայողությամբ անել և թե երկար կյանք տալ մեր շենքերին:

Այս հազվագյուտ կոթողը, որ իրեն նախատիպ ունեցել էր 5-րդ դարուն էջմիածնի տաճարը, նախկին տաճարը ձևափոխությունից պուաջ, և 6-րդ դարուն Ավանի եկեղեցին, գե-

րազանցեց բոլոր իր նախորդներին, և իր նրբաճաշակ համաչափական ձևերով ու վալեւորություններով, հետագային, մոտավորապես երկու դար, իբրև օրինակ ծառայեց նորոգ կանգնված շինությունների՝ առավել կամ նվազ հաջողությամբ, թե Հայաստանի սահմաններում և թե նույնիսկ նրա սահմաններից դուրս այլ երկրներում: Հռիփսիմեի հարազատ ընդօրինակություններն են Հաջի-Ղարայի, Աղբյամանի, Երասխաձորի 7-րդ

մատնված լինելը, 1652—53 թվականներին էր, որ մի լուրջ նորոգություն կատարվեց արտաքին երեսին, կտուրին և գմբեթի ծածֆին վրա: Այս թվականից հետո որպես թե վանահայրեր հսկում էին, սակայն, շատ քիչ բացառությամբ, օգտակար հղան շենքի ապահովության: Վերջին անգամ խրվածքն էր, որ (1893—1907) հոգաժու գտնվեց անկեղծորեն և մի մասնակի նորոգություն կատարեց, այս նորոգության ակադեմիկոսները

Հռիփսիմի վանքը

դարու ու այլ բազմաթիվ հուշարձանները և Անիի Առաքելոց եկեղեցին 10-րդ դարում: Եվ դարձանալի կերպով բոլոր այս շենքերը մինչև այսօր կանգուն են, բացի մեկից—Հաջի-Ղարայից, որի մնացորդ գմբեթի մասը դեռ երկու տարի առաջ ինկավ:

Բացի բնության արկածներից, քաղաքական փոթորկալի անցքերն ևս պակաս աղետներ չեն պատճառել Հռիփսիմի շենքին, սակայն համառ կերպով կործք տալով վեհորեն կանգնել է այսօր, ի պարծանս կանգնող արվեստագետների տաղանդին և քնքույշ ճաշակին: 16-րդ դարու կեսից մինչև 17-րդ դարի առաջին կեսը հին մատենագիրները ողբում են նրա անտեղ ու քայքայման վիճակի

վկայում են, որ վերին աստիճան խղճամիտ հնագիտական նորոգություն կատարեց, սակայն շենքի մեջ այն ամենը, ինչ որ պատմական և դեղարվեստական արժեք ունեին: Վերջին ժամանակներս թեև որոշ չափով գիտնական միաբաններ նշանակվեցին իբրև վանահայր, սակայն նրանք ևս ոչ մի ապացույց չի թողին այնտեղ իրենց երկարամյա դալություն, և շենքը մնացել էր թախտի քմահաճությին:

Տաճարի արևմտյան ձախատի երկու պատուհաններուն տակ կտեսնվին անսովոր երկարությամբ քարեր: Ահա այս երկար քարերը եղել են մուտքի վերնասյամերը, այլապես ուրիշ պատճառ չկար այդ արտա-

կարգ երկարությամբ քարերը կատարյալ համաչափորեն զետեղելու պատուհաններին ցած:

Ճշմարիտ է, որ նախնական շինության մեջ գործածված են երկար քարեր, բայց ոչ երբեք նույն անսովոր չափերով: Սույն քարերուն ներքև, արդեն պարզ ակնարկով կտեսնվի, թե ինչպես վերեն մինչև վար, գրեթե դռան՝ իր բարավորներով հանդերձ գրաված տարածության չափով շարքերը խառնված և տգեղ կարկատանի վերածված են: Նույնպես նաև քարերու տեսակը կհամապատասխանե հետնագույն նորոգությանց ժամանակ գործածված կարմրագույն քարերուն, մինչդեռ շատ հիները բոլորովին սև քարերով են շինված: Հյուսիս արևմտյան ճակատին վրա բոլորովին պարզ է դռան լայնության չափն ալ բարավորներով միասին: Հավանականաբար մաշված բարավորներն, երբ վերցուցեր են անոր հաջորդող քարերը, անվնաս գտնելով շարքեր են միմիայն դռան գրաված տարածության վրա, որով շատ պարզ մնացեր են դռան երկու կողմի բարավորներուն պատի քարերուն հետ միացման գիծը վերեն մինչև վար մեկ ուղղության վրա:

Արևելյան ճակատի հյուսիսային կողմի պատուհանին տակ մնացեր է մի քար, որ ցույց կուտա, թե այս կողմի դուռը կիսաբոլորակ կամարակապ եղած է. անշուշտ ունի-

ցեր է moulure-ով կամ պարզ կամար, որուն աղեղի կորության վրա հանգչող որմաքարի ծայրն է այժմյան երևցած աղեղը որմաքարին վրա:

Այս պատուհանին հանդիպակաց կողմին վրա դռան հայտնի նշան չկա, որովհետև բոլորովին փոխված են քարերը, սակայն հարավային ճակատին վրա բավականին կասկածելի նշաններ ցույց կուտան, քիս այստեղ ալ եղած լինի երբեմն մի դուռ, ինչպես Բագարանի եկեղեցին:

Բագարանի եկեղեցին արևելյան հարավային անկյունը, որ ի հնումն սենյակ է եղեր, երկու դուռ ունի, մին՝ արևելյան կողմեն, մյուսը՝ հարավային կողմեն, որոնք մինչև այսօր պահված են, ինչպես արևելյան ճակատի հյուսիսային կողմին դուռը: Դեռ Բագարանի հետադուռությունն դարձիս ևս տպեցի մի հողված այս մասին, բայց հողվածիս կեսը զանազան պատճառներով անտիպ մնաց. այս հողվածին մեջ կհայտնեի կարծիքներս և որոշ ապացույցներս այն մասին, որ Բագարանի եկեղեցին ալ բնորոշ իրնակություն էր էջմիածնի հնագույն ձևին*):

*) Ականավոր ճարտարապետ Թ. Բորմանյանի սույն անտիպ աշխատությունը վերցրել ենք տպագրության համար պատրաստված նրա աշխատությունների ժողովածուի Բ հատորից:

